

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

ШЕВЧЕНКІВСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ. МОВА

Редакційна колегія:

М. Г. Жулинський (голова),

М. П. Бондар, О. В. Боронь (відповідальний секретар), С. А. Гальченко,

П. Ю. Гриценко, І. М. Дзюба, Г. А. Скрипник,

В. Л. Смілянська (заступник голови), Д. В. Стус, Н. П. Чамата

**ШЕВЧЕНКІВСЬКА
ЕНЦИКЛОПЕДІЯ**

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ. МОВА

УДК 821.161.2Шевченко.09(031)

ШЗ7

Друкується за ухвалою вченої ради
Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України
(протокол № 4 від 20 травня 2021 р.)

Наукове редагування
Ніна Чамата, Валерія Смілянська, Роксана Харчук

Відповідальний за випуск
Олександр Боронь

Науковий консультант проекту
Сергій Гальченко

Шевченківська енциклопедія: Теорія літератури. Мова / редакційна колегія : М. Г. Жулинський (голова), М. П. Бондар, О. В. Боронь [та ін.]. — Київ : Видавництво Ліра-К, 2021. — 1108 с.
ISBN 978-617-520-143-5

У виданні зібрано статті, у яких комплексно досліджено складні теоретико-літературні проблеми творчості Тараса Шевченка, її провідні теми і мотиви, головні образи-концепти, а також жанри, питання поетики і мови, що в підсумку розкриває оригінальність художньої свідомості митця, його духовного світу і ціннісних орієнтирів.

Для науковців, студентів-філологів, учнів старших класів середньої школи.

Від редакційної колегії

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка Національної академії наук України до 200-річчя від дня народження геніального поета і художника приурочив видання «Шевченківської енциклопедії» в 6 томах (2012—2015) — унікального дослідницького і довідкового проекту, в якому аналітично відображено здобутки шевченкознавства за півтора століття. У цій персональній енциклопедії завдяки застосуванню традиційних і новітніх методик і стратегій проаналізовано всю літературну й образотворчу спадщину Тараса Шевченка, детально висвітлено його біографію, місця перебування, оточення, побут, розглянуто документи, пов'язані з навчанням, проживанням, арештом і засланням митця, мемуари, історію видання творів, вшанування пам'яті Шевченка, рецепції його творчості, зв'язки із зарубіжними літературами і мистецтвом тощо.

«Шевченківська енциклопедія» загалом містить понад 6300 статей різного обсягу — від короткої довідки до розлогого монографічного дослідження з певної проблеми, 5800 ілюстрацій, із яких 453 — на кольорових вклейках. Загальний обсяг — 5360 сторінок (646 обліково-видавничих аркушів). Видання здійснено на замовлення Державного комітету телебачення і радіомовлення України за програмою «Українська книга»; на жаль, у продаж не надходило, розподілялося серед бібліотек і окремих організацій. Оскільки наклад кожного тому лише 2000 примірників, а попит на це видання величезний, редакційна колегія ухвалила рішення здійснити передрук «Шевченківської енциклопедії» у вигляді окремих томів, кожен із яких становить певний тематичний

блок. Вже випущено томи «Шевченківська енциклопедія. Літературні твори» (2016), «Шевченківська енциклопедія. Тарас Шевченко та його сучасники» (2021), підготовано наступні томи.

Вашій увазі, шановні читачі, пропонується видання статей про теорію літератури і мову. Всі розвідки (за кількома винятками) написано спеціально для енциклопедії.

Гасло кожної статті пишеться великими літерами напівжирним шрифтом. Курсивом виділено прізвища авторів наукових праць у середтекстових посиланнях і у підстатейній бібліографії (під заголовком *Лит.*). Якщо видання введено до підстатейної бібліографії, то до цитати в тексті зазначаємо в круглих дужках прізвище, ініціал автора і сторінку (або перше слово назви і сторінку). Джерела у підстатейній бібліографії розміщуються за хронологією першодруку (або за датою написання неопублікованих праць). Курсив застосовується ще й для виокремлення формальних моментів (рими тощо) у прикладах із текстів Шевченка. Напівжирним шрифтом у тексті статті набрано заголовки підрозділів, літери або цифри, якими позначено пункти чи підпункти. Напівжирним курсивом виділено значущі слова й вислови. Цитати з текстів Шевченка подано так: до поетичних наводиться назва; до прозових — том і сторінка (напр.: 4, 230), до цитат із Щоденника й листів — дата запису чи листа.

*Микола Жулинський,
голова редакційної колегії,
академік НАН України*

Основні скорочення

автобіогр. — автобіографічний	заг. — загальний
адмін.-терит. — адміністративно-територіальний	зб. — збірник, збірка
акад. — академік (із прізвищем)	зокр. — зокрема
академ. — академічний	зх. — західний
альб. — альбом	ін. — інший
альм. — альманах	ін-т — інститут
археол. — археологічний	інформ. — інформація, інформаційний
б-ка — бібліотека	істор. — історичний
біогр. — біографічний	і т. д. — і так далі
бл. — близько	і т. ін. — і таке інше
буд. — будинок	і т. п. — і тому подібне
в т. ч. — в тому числі	канд. — кандидат
Вибр. тв. — вибрані твори	кін. — кінець
вид. — видання	кн. — книжка
визв. — визвольний	кол. — колишній
вип. — випуск	літ. — літературний
відом. — відомості	л-ра — література
військ. — військовий	маляр. — малярський
всеукр. — всеукраїнський	мист. — мистецький
вст. — вступ, вступна (стаття)	мист-во — мистецтво
вул. — вулиця (з назвою)	міфолог. — міфологічний
газ. — газета	муз. — музичний, музика
ген. — генерал, генеральний	навч. — навчальний
геогр. — географічний	надрук. — надрукований
гол. — головний	напр. — наприклад
гол. чин. — головним чином	наук. — науковий
губ. — губернія (з назвою), губернський, губернатор (із прізвищем)	наук.-попул. — науково-популярний
держ. — державний	нац. — національний
див. — дивіться	н. ст. — новий стиль
до н. е. — до нашої ери	не пізн. — не пізніше
докл. — докладніше	обл. — область, обласний
докум. — документи, документальний	образотв. — образотворчий
доп. — доповідь, доповнений	опубл. — опублікований
драм. — драматичний (літ. рід)	офіц. — офіційний
друк. — друкований	пд. — південний
економ. — економічний	пед. — педагогічний
етногр. — етнографічний	пер. — переклад
європ. — європейський	передм. — передмова
журн. — журнал	перекл. — переклад
за ін. дж. — за іншими джерелами	Пн. — Північний
	пн. — північний
	пов. — повіт (з назвою), повітовий

Повне збір. тв. — Повне зібрання творів
 пол. — половина
 політ. — політичний
 Полн. собр. соч. — Полное собрание сочинений
 попул. — популярний
 пор. — порівняйте
 поч. — початок, початковий
 прибл. — приблизно
 прим. — примірник
 прим. — примітка (з вказівкою на автора чи в
 якому виданні)
 прогрес. — прогресивний
 проф. — професор
 профес. — професійний
 псевд. — псевдонім
 публ. — публікація
 р. — річка (з назвою)
 ред. — редакція
 реліг. — релігійний
 республ. — республіканський
 розд. — розділ
 рр. — рядки (з цифрою)
 с. — село (з назвою), сторінка (з цифрою)
 св. — святий (з іменем)
 серед. — середина
 с. ст. — старий стиль
 соц. — соціальний
 Собр. соч. — Собрание сочинений
 Соч. — Сочинения
 ст. — стаття (з назвою), століття (з араб. цифрою)
 сх. — східний
 Т. — том
 т. зв. — так званий
 т. ч. — таким чином
 Тв. — Твори (у підстатейній бібліографії)
 т-во — товариство (організація)
 театр. — театральний
 тис. — тисяча
 у т. ч. — у тому числі
 ун-т — університет
 упоряд. — упорядник
 філол. — філологічний
 філос. — філософський
 фольклор. — фольклорний
 фольклорист. — фольклористичний

ф-т — факультет
 худож. — художній
 центр. — центральний
 церк. — церковний
 цит. — цитується, цитований
 Ч., ч. — частина
 Ч., Чис. — число (на позначення номера періодичного видання — із цифрою)
 шевч. — шевченківський

Скорочення прикметників за національністю

австр. — австрійський
 амер. — американський
 англ. — англійський
 болг. — болгарський
 грец. — грецький
 євр. — єврейський
 єгипет. — єгипетський
 іспан. — іспанський
 італ. — італійський
 казах. — казахський
 канад. — канадський
 кит. — китайський
 лат. — латинський
 молд. — молдовський
 нім. — німецький
 польс. — польський
 рос. — російський
 серб. — сербський
 скандинав. — скандинавський
 словац. — словацький
 словен. — словенський
 слов'ян. — слов'янський
 татар. — татарський
 тур. — турецький
 туркм. — туркменський
 тюрк. — тюркський
 угор. — угорський
 укр. — український
 фін. — фінський
 франц. — французький
 хорв. — хорватський
 чес. — чеський

чечен. — чеченський
 швед. — шведський
 шотл. — шотландський
 Скорочуються також прикметники на -ський,
 -зький, -цький.

Абревіатури

АМ — Академія мистецтв у Петербурзі
 ІЛ — відділ рукописних фондів і текстології
 Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка
 НТШ — Наукове товариство ім. Шевченка
 РПЦ — Російська православна церква

Скорочення назв біблійних текстів

Бут. — Буття
 Вих. — Вихід
 Лев. — Левіт
 Чис. — Числа
 Повтор. — Повторення Закону
 1 Цар. — Перша книга Царів
 2 Цар. — Друга книга Царів
 3 Цар. — Третя книга Царів
 4 Цар. — Четверта книга Царів
 1 Хр. — Перша книга Хроніки
 2 Хр. — Друга книга Хроніки
 Іов — Книга Іова
 Пс. — Псалтир
 Притч. — Притчі Соломонові
 Еккл. — Книга Екклесіастова (або Проповід-
 ника)
 Пісн. — Пісня над піснями
 Прем. — Книга Премудрості Соломонова
 Сир. — Книга Премудрості Ісуса, сина Сира-
 хового
 Іс. — Книга пророка Ісаї
 Зах. — Книга пророка Захарії
 Іер. — Книга пророка Ієремії
 Плач — Плач Ієремії
 Іез. — Книга пророка Іезекіїля
 Ос. — Книга пророка Осії
 Іоїл — Книга пророка Іоїла
 Ав. — Книга пророка Авакума
 Авд. — Книга пророка Авдія

1 Мак. — Перша книга Макавейська
 2 Мак. — Друга книга Макавейська
 Мт. — Євангеліє від Матвія
 Мк. — Євангеліє від Марка
 Лк. — Євангеліє від Луки
 Ін. — Євангеліє від Іоанна
 Дії — Дії апостолів
 Іак. — Соборне послання Іакова
 1 Пет. — Перше соборне послання Петра
 2 Пет. — Друге соборне послання Петра
 1 Ін. — Перше соборне послання Іоанна
 2 Ін. — Друге соборне послання Іоанна
 3 Ін. — Третє соборне послання Іоанна
 Рим. — Псалання Пвля до римлян
 1 Кор. — Перше послання Павла до коринтян
 2 Кор. — Друге послання Павла до коринтян
 Еф. — Послання Павла до ефесян
 Флп. — Послання Павла до филип'ян
 Тим. — Друге послання Павла до Тимофія
 Євр. — Послання Павла до євреїв
 Об., Апок., Одкр. — Об'явлення, Апокаліп-
 сис, Одкровення Іоанна Богослова

Бібліографічні скорочення

Біографія 1984 — Бородін В. С., Кири-
 люк Є. П., Смілянська В. Л., Шабліовський Є. С.,
 Шубравський В. Є. Т. Г. Шевченко: Біографія. К.,
 1984.

Документи — Тарас Шевченко: Документи та
 матеріали до біографії. 1814—1861. Вид. 2-ге,
 перероб. та доп. / Упоряд. Л. І. Внучкова, О. І. По-
 ляничко, Є. О. Серета, В. О. Судак. К., 1982.

Жур 1970 — Жур П. Третя зустріч: Хроніка
 останньої мандрівки Т. Шевченка на Україну. К.,
 1970.

Жур 1972 — Жур П. Шевченківський Петер-
 бург. К., 1972.

Жур 1979 — Жур П. Літо перше: з хроніки
 життя і творчості Тараса Шевченка. К., 1979.

Жур 1985 — Жур П. Дума про Огонь: 3 хроні-
 ки життя і творчості Тараса Шевченка. К., 1985.

Жур 1991 — Жур П. Шевченківський Київ. К.,
 1991.

- Жур 2003* — Жур П. Труди і дні Кобзаря. К., 2003.
- ЗІФВ* — *Записки* Історично-філологічного відділу [ВУАН (УАН)].
- ЗНТШ* — *Записки* Наукового товариства імені Шевченка.
- Івакін 1964* — Івакін Ю. О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезії до заслання. К., 1964.
- Івакін 1968* — Івакін Ю. О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезії 1847—1861 рр. К., 1968.
- КМТ* — Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. К., 1990.
- «Кобзар» 1840* — *Кобзарь* Т. Шевченка. СПб., 1840.
- «Кобзар» 1844* — *Чигиринский Кобзарь* и Гайдамаки: Две поэмы на малороссийском языке Т. Г. Шевченка. СПб., 1844.
- «Кобзар» 1860* — *Кобзарь* Т. Шевченка. Коштом П. Семеренка. СПб., 1860.
- «Кобзар»: У 4 т.* — Шевченко Т. *Кобзар*: У 4 т. Вид. 2-ге, упоряд. і доп. / Ред., ст. і пояснення д-ра Л. Білецького. Вінніпег, Канада, 1952—1954.
- Кониський* — Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя / Упоряд., прим., покажчики В. Л. Смілянської. К., 1991.
- КС* — Киевская старина.
- Листи* — *Листи* до Тараса Шевченка / Упоряд. та комент. В. С. Бородіна, В. П. Мовчанюка, М. М. Павлюка, В. Л. Смілянської, Н. П. Чамати. К., 1993.
- Листування* — *Повне зібрання творів Тараса Шевченка* / Ред. акад. С. Єфремова. К., 1929. Т. 3: Листування.
- ЛНВ* — Літературно-науковий вістник.
- ЛУ* — Літературна Україна.
- НТЕ* — Народна творчість та етнографія (з 2011 — Народна творчість та етнологія).
- Збірник праць <...> наукової шевченківської конференції. Всі — К.
- НШК 1/2* — Першої і другої — 1954;
- НШК 3* — третьої — 1955;
- НШК 4* — четвертої — 1956;
- НШК 5* — п'ятої — 1957;
- НШК 6* — шостої — 1958;
- НШК 7* — сьомої — 1959;
- НШК 8* — восьмої — 1960;
- НШК 9* — дев'ятої — 1961;
- НШК 10* — ювілейної десятої — 1962;
- НШК 11* — одинадцятої — 1963;
- НШК 12* — дванадцятої — 1964;
- НШК 13* — ювілейної тринадцятої — 1965;
- НШК 14* — чотирнадцятої — 1966;
- НШК 15* — п'ятнадцятої — 1968;
- НШК 16* — шістнадцятої — 1969;
- НШК 17* — сімнадцятої — 1970;
- НШК 18* — вісімнадцятої — 1971;
- НШК 19* — дев'ятнадцятої — 1972;
- НШК 20* — двадцятої — 1973;
- НШК 21/22* — двадцять першої і двадцять другої — 1976;
- НШК 23* — двадцять третьої — 1979;
- НШК 24* — двадцять четвертої — 1982;
- НШК 25* — двадцять п'ятої — 1983;
- НШК 26* — двадцять шостої — 1984;
- НШК 27* — двадцять сьомої — 1989.
- Матеріали двадцять восьмої і двадцять дев'ятої наукових шевченківських конференцій друком не виходили.
- НШК 30* — XXX наукова шевченківська конференція: Тези і матеріали. Донецьк, 1993.
- НШК 31* — XXXI наукова шевченківська конференція: Матеріали. Луганськ, 1994.
- НШК 32* — XXXII наукова шевченківська конференція: Матеріали. Луганськ, 1998.
- НШК 33* — *Тарас Шевченко* і європейська культура: Збірник праць тридцять третьої наукової шевченківської конференції. К.; Черкаси, 2000.
- НШК 34* — *Матеріали* 34-ї наукової шевченківської конференції: У 2 кн. Черкаси, 2003.
- НШК 35* — *Тарас Шевченко* і народна культура: Збірник праць Міжнародної (35-ї) наукової шевченківської конференції: У 2 кн. Черкаси, 2004.
- НШК 36* — *Шевченкознавство*: ретроспективи і перспективи: Збірник праць Всеукраїнської (36-ї) наукової шевченківської конференції. Черкаси, 2007.
- НШК 37* — *Збірник* праць Всеукраїнської XXXVII наукової шевченківської конференції. Черкаси, 2009.

НШК 38 — Збірник праць Міжнародної (38-ї) наукової шевченківської конференції. Черкаси, 2011.

ПВТ: [У 16 т.] — Повне видання творів Тараса Шевченка: [У 16 т.] Варшава; Л., 1934—1939.

РЛ — Радянське літературознавство.

Світи 1991 — *Світи* Тараса Шевченка: Зб. статей до 175-річчя з дня народження поета. Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто, Л., 1991. [Т. 1]. (ЗНТШ. Т. 214).

Світи 2001 — *Світи* Тараса Шевченка: Зб. статей до 185-річчя з дня народження поета. Нью-Йорк, Л., 2001. Т. 2. (ЗНТШ. Т. 215).

СВШ — *Світова* велич Шевченка: Зб. матеріалів про творчість Т. Г. Шевченка: У 3 т. К., 1964.

СіЧ — Слово і Час.

Спогади 1958 — *Спогади* про Шевченка / Упоряд., комент. А. І. Костенка. К., 1958.

Спогади 1982 — *Спогади* про Тараса Шевченка / Упоряд. В. С. Бородіна, М. М. Павлюка. К., 1982.

УІЖ — Український історичний журнал.

Франко — *Франко І.* Зібрання творів: У 50 т. К., 1976—1986.

Чалий — *Чалий М. К.* Життя і твори Тараса Шевченка (Звід матеріалів до його біографії) / Пер. з рос., комент. В. Смілянської. К., 2011.

ШЕ — *Шевченківська* енциклопедія.

ШС — *Шевченківський* словник: У 2 т. К., 1976—1977; К., 1978 [2-ге вид.].

ШСт [1] — *Шевченкознавчі студії*: Зб. наук. праць, присвячених 180-річчю від дня народження поета. [К.], 1994. [Вип. 1].

ШСт [2] — *Шевченкознавчі студії*: Зб. наук. праць, присвячених 185-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка. К., 1999. [Вип. 2].

ШСт 3 — *Шевченкознавчі студії*: Зб. наук. праць. К., 2001. Вип. 3.

ШСт 4 — *Шевченкознавчі студії*: Зб. наук. праць. К., 2002. Вип. 4.

ШСт 5 — *Шевченкознавчі студії*: Зб. наук. праць. К., 2003. Вип. 5.

ШСт 6 — *Шевченкознавчі студії*: Зб. наук. праць. К., 2004. Вип. 6.

ШСт 7 — *Шевченкознавчі студії*: Зб. наук. праць. К., 2005. Вип. 7.

ШСт 8 — *Шевченкознавчі студії*: Зб. наук. праць. К., 2006. Вип. 8.

ШСт 9 — *Шевченкознавчі студії*: Зб. наук. праць. К., 2007. Вип. 9.

ШСт 10 — *Шевченкознавчі студії*: Зб. наук. праць. К., 2007. Вип. 10.

ШСт 11 — *Шевченкознавчі студії*: Зб. наук. праць. К., 2009. Вип. 11.

ШСт 12 — *Шевченкознавчі студії*: Зб. наук. праць. К., 2009. Вип. 12.

ШСт 13 — *Шевченкознавчі студії*: Зб. наук. праць. К., 2011. Вип. 13.

ШСт 14 — *Шевченкознавчі студії*: Зб. наук. праць. К., 2011. Вип. 14. Видання здійснено з нагоди 150-ї річниці перепоховання Тараса Шевченка.

ШСт 15 — *Шевченкознавчі студії*: Зб. наук. праць. К., 2012. Вип. 15.

ШСт 16 — *Шевченкознавчі студії*: Зб. наук. праць. К., 2013. Вип. 16.

ШСт 17 — *Шевченкознавчі студії*: Зб. наук. праць. К., 2014. Вип. 17.

Скорочення топонімів (у бібліографічних описах)

Українські:

Д. — Дніпропетровськ

К. — Київ

Л. — Львів

О. — Одеса

Сімф. — Сімферополь

Т. — Тернопіль

Х. — Харків

Російські:

Лг. — Ленінград

М. — Москва

Пг. — Петроград

СПб., Пб. — Санкт-Петербург, Петербург

АВТОБІОГРАФІЗМ у літературній творчості Шевченка — свідоме, інтенційне відображення митцем подій свого життя, настроїв, почувань. А. притаманний Шевченковій ліриці, баладам і поемам, прозовим повістям, мист. творам, а також, за визначенням, словесним жанрам, перехідним між худож. та докум. текстами, — Автобіографії, Щоденнику, листам Шевченка. А. в худож. творчості поєднує реальність і вимисел (як і жанр автобіографії).

І. Лірика. Ліричний герой Шевченка наділений художньо перетвореною біографією письменника, його індивідуальними емоційно-психологічними особливостями, світобаченням та світооцінкою; але прикметно й те, що у віршах утілено переважно екзистенційний, межовий бік існування поета, у житті якого було так мало щасливих годин. Світлі ж сторони (звільнення з кріпацтва, навчання в петерб. Академії мистецтв, спілкування з митцями, театр. і худож. враження тощо) залишилися поза образом ліричного героя. Суто автобіогр. моменти зазнали переосмислення: власну біографію наближено до типово селянської — як реалізацію постійного самоусвідомлення себе «по плоті і духу сином і рідним братом нашого безталанного народу» (лист до В. Шевченка від 7 груд. 1859). Скажімо, у поезії «Якби ви знали, паничі» (1850) сестер зображено наймичками, а братів — рекрутами; у поезії «Ми вкупочці росли» юнацьке кохання — Оксану Коваленко трансформовано в покритку, збожеволілу від горя, тощо. Доля поета — частина історії його покоління, буттєвої та духовної історії народу. Шевченко до такої міри сприймає себе часткою народу, що вносить елементи узагальнення й домислу навіть до Автобіографії (лют. 1860), призначеної для публікації в журн. «Народное чтение», — заради того, щоби привернути увагу громадськості до проблеми кріпосницького визиску взагалі й підневільного стану своїх родичів зокрема. У такий спосіб суб'єктивний характер Шевченкового А. коригується суспільною значущістю проблеми.

Динаміка репрезентації пережитих почувань і ситуацій корелюється з особливостями творчості

Шевченка в різні періоди, пов'язуючись із образом його ліричного героя передусім, але певною мірою і з ін. ліричними суб'єктами.

Так, образ ліричного героя в ранній творчості відчутно романтизований, поданий у смутній тональності, позначений прикметами сирітства, самотності, ностальгії та емоційності їх вираження (ці ж по-фольклор. стереотипні риси властиві ліричним персонажам: покинутій дівчині-сироті, що сумує за милим, сироті-козакові, який не знаходить долі «за морем», — героям Шевченкових ранніх «думок»). Усвідомлюючи себе укр. поетом, ще гіперболічно апологетизує старших укр. письменників — І. Котляревського, Г. Квітку-Основ'яненка («На вічну пам'ять Котляревському», 1838; «До Основ'яненка», 1839). У зрілій творчості періоду «трьох літ» ліричний герой-поет значною мірою олітературено-романтичний — тепер уже в християнізованій іпостасі юродивого чи біблійного апостола (у ліричних поезіях «Чигрине, Чигрине», 1844; ліричних поемах «Сон — У всякого своя доля», 1844, «І мертвим, і живим», 1845). Поряд із цими творами постали і зразки романтично психологізованої рефлексії з мотивами розчарування в людях, зла людського, відкритості тяжким переживанням, що випалюють серце, обертаючи його на пустку, оскаржень Бога за людські страждання («Чого мені тяжко, чого мені нудно», «Заворожи мені, волхве», «Гоголю», «Минають дні, минають ночі», «Три літа», і особливо «Заповіт»).

Цикл «В казематі» (1847) став зламним у поетовому осмисленні своєї нової ситуації в'язня зі зруйнованим приватним і творчим життям та невідомим майбутнім. Над власним горем домінує співчуття до товаришів — кирило-мефодіївців і тяжка тривога за долю України («Мені однаково, чи буду», «Н. Костомарову», «В неволі тяжко, хоча й волі», «Чи ми ще зійдемося знову»). Перші три роки заслання, зокр. й перебування в Аральській описовій експедиції поза муштрою й наглядом, прикметні справжнім вибухом поетичного творення всупереч «высочайшей» забороні. Серед цих поезій-рефлексій — т. зв. «лірика долі». Її добірку в Малій книжці розпочинає поезія

«Думи мої, думи мої» — і суголосна, і протиставна уславленій однойменній елегії 1840, якою відкривався перший «Кобзар». Тема поетичного творення — наскрізна в усій «невольничій музі», вона розкривається через діалектику мотивів неволі, ностальгії, зрадницького мовчання колишніх друзів-читачів, — і стоїчного опору владоможному насильству. Особливою інтимною конкретністю дихають принагідні вірші перших років заслання («І знов мені не привезла», «N. N. — Сонце заходить, гори чорніють», «Ну що б, здавалося, слова», «Буває, іноді старий», «Готово! Парус розпустили», послання друзям і коханій («А. О. Козачковському», «Г. З.», «Якби зострілися ми знову»), ліричні твори, де виражено переживання неволі, самотності, ностальгії, змарнованого часу, стоїцизм у нещасті («Самому чудно. А де ж дітись?», «Отак і я тепер пишу», «N. N. — О думи мої! О славо злая!», «Мов за подушне, оступили», «Заросли шляхи тернами», «Лічу в неволі дні і ночі» та ін., лірична поема «Сон — Гори мої високії»). Спогади дитинства та юності («Якби ви знали, паничі», «Ми вкупочці росли», «І золотої й дорогої») щільно вплетені в громадянсько-викривальну тематику, як спостеріг Ю. Івакін у монографії «Поезія Шевченка періоду заслання» (К., 1984). Духовну опору поет знаходив у християнському моральному імперативі любові до людей («Буває, іноді старий»), у візіях людського щастя, вимріяного і для себе («Сон — Гори мої високії», «І досі сниться: під горою»). Тут А. набуває вповні реалістичного психологізму. У «жіночих» фольклор. стилізаціях по-різному варіюються переживання самотності й підлеглості.

Зростає прагнення осмислити як власне життя в його цілісності, так і сенс людського життя взагалі, досягши апогею в написаному в Нижньому Новгороді триптиху «Доля», «Муза», «Слава» (1858). Повернувшись на поч. 1858 до Петербурга, поет занурюється у громадське й мист. життя, забуваючи особисті проблеми, і автобіогр. мотиви в поезії відсуваються на другий план майже на півтора року (з'явився лише розпачливий відгук на новий, третій, арешт у лип.

1859, що зламав сподівання залишитися в Україні, — «Колись, дурною головою»). Надії на особисте щастя відродилися влітку 1860: перебіг закоханості та її крах відбиті у віршах, присвячених Ликері Полусмак («Росли укупочці, зросли», «Ликері», «Барвінок цвів і зеленів», «Л.»), трагічне усвідомлення неминучої самотності й старості — у щемких поезіях «Минули літа молодії», «Якби з ким сісти хліба з'їсти», «Зійшлись, побрались, поєднались». Одначе раз у раз над відчаєм бере гору протест супроти недолі, опір безнадії, інколи забарвлені невмирущою Шевченковою автоіронією («Не нарікаю я на Бога», «Якось-то, йдучи уночі»). Вершинним виявом цих переживань стала остання двочастинна поезія «Чи не покинуть нам, небого» (1861).

II. Ліро-епос. Герої балад і поем теж наділені автобіогр. рисами й переживаннями сирітства, самотності, прагненням кохання, щастя, справедливості, здатністю до самопожертви (такий Ярема — «Гайдамаки», Безталанний — «Тризна»). Автобіогр. паралель помітна в образі суб'єкта ліричних відступів у низці балад і поем, особливо побутових («Катерина», «Гайдамаки», «Мар'яна-черниця», «Утоплена», «Москалева криниця»), через що образ народного оповідача в них набуває деяких рис і функцій ліричного героя, а відповідні мотиви завдяки властивому романтизмові асоціативному подвоєнню набувають потужної емоційної експресії. А. поеми «Тризна» прихований за підкресленим протиставленням розповідача героєві Безталанному (на користь останнього), при тому, що його образі надано певних автобіогр. ситуацій та рис. Уже тут з'являється глибинна семантична структура «хрестного шляху». Цією христологічною парадигмою поет вимірюватиме й долю ін., об'єктивованих героїв на зразок Івана Гуса («Єретик»). Твердження Г. Грабовича про те, що в поемі «Тризна» «повне ототожнення оповідача [розповідача. — Ред.] та героя безперечне», розминається, на наш погляд, з функціями персонажів та суб'єктів викладу в тексті. Ін. іпостась ліричного героя, витворена у вступі до поеми «Гайдамаки», — полемічна маска поета: неписьменний, він із позиції

здорового мужицького глузду висміює штучну «мудрість» «письменних» та «дрюкованих» шовіністичних критиків на чолі з В. Белінським. Присвяти друзям — реальним особам — як складова поетового А. присутня в поемах «Гайдамаки» (В. Григоровичу), «Мар'яна-черниця» (Оксані Коваленко), «Тризна» (В. Репніній), «Єретик» (П.-Й. Шафаріку), «Кавказ» (Я. де Бальмену), «Москалева криниця» (Я. Кухаренкові), «Неофіти» (М. Щепкіну).

III. Проза. Російські повісті Шевченка так насичені автобіогр. деталями, що тривалий час біографи використовували їх як докум. джерело, без огляду на специфіку худож. переосмислення життєвих фактів. Автобіогр. матеріал у написаних на засланні повістях — мемуарний, ретроспективний, позначений худож. домислом та корекцією власного образу, що властиво мемуарним жанрам. Із фабулою А. поєднується в різний спосіб: це може бути автобіогр. герой з майже автентичною життєвою історією (Художник у першій частині однойменної повісті, де охоплено роки звільнення з кріпацтва й навчання Шевченка в АМ), герой з певними автобіогр. рисами, поставлений в обставини життя й оточення, подібні до тих, у яких перебував сам автор на засланні (Ватя в «Близнецах»), розповідач-спостерігач — вільний художник та шукач старожитностей — «антикварій», що розповідає про побачене під час мандрівок Україною («Княгиня», «Музикант», «Капітанша», «Прогулка с удовольствием и не без морали») або на чужині («Несчастный», «Варнак») із власним коментарем. Це можуть бути ліричні відступи-спогади автора про дитинство («Княгиня»), про своє київ. кохання («Близнецы») тощо. Значна частина дійових осіб з оточення розповідача й, зокр., Художника — істор. постаті з кола самого письменника; встановлено також і прототипи деяких персонажів. Психологічне перевтілення автора в образ героя, введення фактів власної біографії в сюжетно завершені історії персонажів — автобіогр. паралелі з долею героя — характерна риса худож. манери Шевченка (див. також: Автор у поезії та прозі Шевченка, зокр. й образотворчої).

Особливе місце стосовно проблеми Шевченкового А. належить дослідженням, де використано психоаналітичний підхід. Однією з перших була розвідка С. Балея «З психології творчості Шевченка» (Л., 1916), пізніше де в чому подібну працю «Дитячі переживання і творчість Шевченка. Зі становища психоаналізи» (Українська школа. 1932. № 4/5; окр. вид. Л., 1933) опублікував Я. Ярема. У наш час широке трактування А. у значенні символічної автобіографії поета як одного з глибинних рівнів усіх його текстів і різновиду символічного коду висуває Г. Грабович, спочатку у ст. про поему «Тризна» (1979—80; див. його кн. «Шевченко, якого не знаємо». К., 2000), а згодом у монографії «Поет як міфотворець: Семантика символів у творчості Тараса Шевченка» (англ. мовою 1982, перекл. 1991, 1998). Основна теза дослідника: «Шевченкова творчість суцільно автобіографічна, <...> його поезія, як і проза, є постійною самопроекцією не тільки в ліричному, а й у “політичному”, і, зокрема, розповідному видах» (Грабович Г. Шевченко, якого не знаємо. К., 2000. С. 62). Цією символічною автобіографією запрограмовано рецепцію Шевченка громадськістю як мученика, пророка, святого. Так само Л. Плющ розглядає більшість персонажів поем та повістей Шевченка у психоаналітичному плані як відбиття дуалізму самого письменника (див. докл. в монографії «Екзод Тараса Шевченка: Навколо “Москалевої криниці”. Дванадцять статей»; 1986, 2001). Подібним чином — як різний ступінь самопроекції — аналізує образи персонажів Шевченкового ліро-епосу Б. Рубчак у ст. «Іронічні ролі я в поезії “Кобзаря”: профілі і маски» (вперше опубл. у зб.: Szevczenko and His Critics. 1861—1980. Toronto, 1980; *СіЧ*. 1993. № 3 [фрагмент]; *ЗНТШ*. 1997. Т. 234). Психоаналітичне розуміння А. у згаданих працях, відповідно до якого всі твори Шевченка інтерпретовано як суто автобіогр., протистоїть реалістичному його розглядові в цій статті й становить окрему тему (юнгіанське розуміння символічної автобіографії Шевченка див. *Архетипи Шевченка*).

Літ.: Айзеншток І. Я. Як працював Шевченко. К., 1940; Кодацька Л. Ф. Художня проза

Т. Г. Шевченка. К., 1972; *Большаков Л. Н.* Добро найкраще на світі... К., 1981; *Смілянська В. Л.* «Святим огненным словом...»: Тарас Шевченко: Поетика. К., 1990; *Габдукаєва О.* Автобіографізм як вияв психологізму у повісті Тараса Шевченка «Музикант» // *ШСт 11.*

Валерія Смілянська

АВТОР у поезії та прозі Шевченка — втілений у тексті носій свідомості, що вибудовує, генерує худож. систему твору, кожен її елемент, — відтак читач одержує уявлення про авторське креативне начало як про певну особистість. Поняття *автор* вживають звичайно у значеннях: 1) реальна людина, письменник; 2) образ суб'єкта викладу, наратора — ліричного героя, розповідача, оповідача як складника системи персонажів; 3) реконструйований в уяві читача образ творця тексту, що надає худож. інформацію, персоніфіковане втілення певної концепції, позиції стосовно зображуваного світу — позиції оцінної, просторової, часової, психологічної, фразеологічної; до його функцій належить і вибір відповідного наратора (нараторів); це т. зв. *абстрактний, або імпліцитний* А. Саме цю оповідну інстанцію найчастіше пов'язують із терміном «образ А». Отже, А. становить ієрархічну структуру, що містить перелічені другу й третю семантичні рубрики. А. у його взаєминах із героєм та читачем-адресатом означає смисловий центр дискурсу й оприявнюється експліцитно в ліриці й епосі через певні типи ліричних суб'єктів та епічних нараторів. Критерії розрізнення типів А. такі: а) ступінь співвіднесеності з особою письменника чи персонажем — «чужим», Іншим; б) ступінь зображеності А. як суб'єкта викладу, наратора: наскільки він є водночас також і об'єктом викладу, зображеним; в) позиція (перспектива) суб'єкта викладу — зовнішня чи внутрішня, — стосовно, по-перше, худож. світу твору взагалі та, по-друге, дії — чи суб'єкт викладу є учасником її, чи лише спостерігачем, свідком, який перебуває на узбіччі подій. Відповідно до цих критеріїв у *ліриці* Шевченка вирізнені: «*власне А.*» — суб'єкт вираження авторської сві-

домості, співвідносний із самим поетом (напр., у ліричній поемі «Кавказ»); *розповідач* — частково зображений суб'єкт, також співвіднесений із поетом; він перебуває на периферії зображуваного, оповідає не про себе, а про ін. персонажів; *герой* — співвіднесений із поетом; він є одночасно суб'єктом авторефлексії та об'єктом зображення (напр., у поезіях «Думи мої, думи мої», «А. О. Козачковському»); *персонаж ліричний* — Інший, який утілює чужу свідомість і є суб'єктом викладу й об'єктом зображення й оцінки з боку автора (напр., «Тяжко-важко в світі жити», «Не тополю високою»). У *ліро-епосі* Шевченка (поемах та баладах) епічний «власне А.» відсутній, бо поетові неприйнятна відсторонена позиція *над* зображуваним світом; сказане стосується і його епосу — прозових повістей. Епічний, точніше, ліро-епічний *розповідач* завжди присутній всередині зображеного світу на периферії дії як свідок. *Оповідач* репрезентує Іншу, чужу свідомість у світі героя і зазвичай взаємодіє з «автором»-розповідачем в обрамленні твору (поема й повість «Варнак», повість «Художник»). Кожен із цих типів нараторів (або наратологічних інстанцій) перебуває щодо зображеного світу на певній позиції — оцінній (вираженій інтонаційною системою твору або прямою оцінкою), просторової, часової, психологічної, фразеологічної (див. *Композиція ліро-епосу Шевченка*), переданих різними способами розповіді, композиційно-мовленнєвими формами, типами слова.

Форми вираження авторської свідомості в Шевченковій поезії — здобуток тривалого розвитку укр. худож. л-ри у взаємодії з християнською культурою л-рою, фольклором, народно-розмовною стихією; їхній зміст поглиблювався у процесі розвитку особистісного начала в л-рі й суспільній ментальності взагалі: властивий давній укр. л-рі жанровий «образ А.» поступово збагачувався життєвим змістом, набував індивідуальних рис. А. середньовічної релігійно-моралізаторської л-ри — це канонічний образ доброго християнина, що складає дяку Богові, або розкаюного грішника (вірші Віталія, пізнього І. Величковського, духовна лірика Климентія Зіновієва).